

VİLÂYÂT-I SİTTE'DE ERMENİ OKULLARI VE FAALİYETLERİ

Arş. Gör. Ayşe ZAMACI*

ÖZET

Osmanlı Devleti yönetiminde bulunan gayr-i müslim cemaatlere, kendi okulunu açma, yönetme ve öğretmen tayin etme hakkı tanınmıştır. Devletin tanıdığı bu hak zamanla çöküşünü hazırlayan önemli etkenlerden biri olmuştur. Vilâyât-ı Sitte dahilinde çok sayıda Ermeni cemaat okulu ve yabancı devletlerin açtığı misyoner okulu mevcuttu. Denetim ve kontrolden uzak bir şekilde sayıları gittikçe artan bu okullar, Ermeni milliyetçiliğinin filizlenip kök saldığı ve devlete zarar vermeye başlayan birer fesat yuvası haline geldi.

Anahtar Kelimeler: Vilâyât-ı Sitte, Ermeniler, Ermeni okulları, Ermeni isyanları, misyoner okulları.

THE ARMENIAN SCHOOLS AND THEIR ACTIONS IN THE SIX PROVINCES

ABSTRACT

In the management of the Ottoman State non Muslim religious communities were given the rights of their own school opening, management and teachers appointing. The state recognized this right collapse in time which drafted the important one of the factors has been. Six provinces a very large number of Armenian community at divine service school and foreign states of the missionary school was there. Far from the audit of the number of schools have increased gradually. Armenian nationalism root attacked in this schools came to each one mischief home damage to the state.

Key Words: Six provinces, Armenians, Armenian schools, Armenian insurgences, missionary schools.

* Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Çalışma alanımızı oluşturan “*Vilâyât-ı Sitte*” tâbiri, XIX. yy.’ın sonlarına doğru kullanılmaya başlanmış olup, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra iki devlet arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile ortaya çıkmıştır. Söz konusu antlaşmanın 16. maddesi Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Ma’muretü’l-Aziz, Van ve Bitlis vilayetlerinden oluşan Doğu Anadolu Bölgesi’nde Ermeniler lehine ıslahat yapılması ile ilgilidir. Bu tarihten sonra, zikredilen vilayetler *Vilâyât-ı Sitte* olarak adlandırılmıştır¹.

Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan azınlıklara kendi okulunu açma ve kendi öğretmenini tayin edip okulunu denetleme hakkı tanımıştı. Azınlık okulları, “gayr-i müslim cemaat okulu” ile “yabancı misyon ve hükümetlere bağlı okul” olmak üzere iki ana bölüme ayrılıyordu. Gayr-i müslim cemaat okulları, cemaat ruhanî meclisleri ile kiliselerin denetiminde olan okullardı. Uzun süre dinî nitelikte eğitim veren okullar, daha sonraları millî bir nitelik kazanmıştır. Söz konusu okullar kilise ya da zengin bir cemaat üyesi tarafından kurulan vakıflar yoluyla açılır, yönetilir ve finansmanı sağlanırdı. Bir nevi okul öncesi kuruluşlar olarak değerlendirilebilecek bu okullar ilk, orta, meslek veya yüksek okul olarak derecelendirilirdi. “Misyoner okulu” diyebileceğimiz yabancı misyon ve hükümetlere bağlı okullar ise misyoner teşkilatlarının ve emperyalist düşüncenin ürünü olan Katolik, Protestan ve Ortodoks cemaatlere bağlı okullardı².

Ermeniler açtıkları cemaat okullarının öğretmen ihtiyacını, yine kendilerinin açmış olduğu yüksek okullardan karşılıyorlardı. Bu türden öğretmen okullarına ise daha ziyade *Vilâyât-ı Sitte*’de rastlanmaktaydı. 1881 yılında Mr. Madatiyan adlı bir Rus Ermenisi tarafından kurulan, Erzurum’daki “*Sansariyan Okulu*” bunlardan biriydi. Erzurum ve civar bölgelerden öğrenci kabul eden okul yatılı olup 80 kişilik kontenjana sahipti. Öğrencilerin yarısı fakir aile çocuğuydu ve bunlar geleceğin öğretmenleri olarak yetiştiriliyorlardı.

Sansariyan Okulu’nda eğitim 1 hazırlık ve 6 yüksek sınıftan oluşmaktaydı. Öğrencilere ilk yıllarda Ermenice ve Türkçe, sonraki yıllarda Fransızca, Almanca gibi yabancı diller okutuluyordu. Ders kitaplarının çoğu Almanca idi. Cebir, geometri, matematik, coğrafya, jeoloji, botanik, zooloji, anatomi, fizik, kimya ve müzik gibi derslerin yanı sıra Ermenilerin millet ve

¹ İlhan Gedik, *Vilâyât-ı Sitte’de Demografik Durum*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985, s. 1.

² M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, Ankara 1990, s. 57-58, 68.

kilise tarihleri de öğretiliyordu. Okulda 1 müdür ve 11 öğretmen görev yapmaktaydı. Teknik imkânlar bakımından mükemmel olan okulun kendi bünyesinde bir de hastanesi vardı. Bu okula Ermeni cemaatinin yanı sıra Fransızlar ve Amerikalılar da desteklerini esirgemiyorlardı³.

4 Zilkade 1323 (M. 31 Aralık 1905) tarihli bir belgeye⁴ göre; Erzurum'da meskûn 1.800 hane Ermeniye ait 10 adet okul ve bu okullara devam eden erkek ve kız toplam 2.060 öğrenci bulunmaktaydı. Bu öğrencilerden 3-7 yaş arasındakiler "*Jarden Danifan*" adlı bir okulda eğitim görmekteydiler. Söz konusu okulda çocuklara şekil ve oyuncaklarla dilleri öğretilmekte, çeşitli türden yap-bozlarla öğrenciler zanaata hazırlanmakta ve okuma yeteneği kazandırılmaktaydı. Anlaşılacağı üzere "*Jarden Danifan*" adlı okul, günümüzün anaokullarını çağrıştıran türden bir eğitim vermekte ve Ermeni çocuklarını bir sonraki eğitim basamağına hazırlamaktaydı. Nitekim buradan çıkan çocuklar 6 yıllık ibtidaî okullara, daha sonra da idadî derecesindeki *Sansariyan Okulu*'na devam ederlerdi. Burada görevli Ermeni öğretmenler, Almanya'da tahsil görmüş ve 2 yıl kadar da İngiltere'de yaşamışlardı. Dolayısıyla Almanca ve İngilizceye vâkıftılar. Okulda gençlere sanayi, ziraat ve ticarete dair her türlü bilgi ve beceri kazandırılır ve ileride yabancı memleketlerle kuracakları ticarî ilişkilerde başarılı olmaları amaçlanırdı.

Erzurum'da Ermenilere ait olmak üzere ayrıca şu okullar da bulunmaktaydı: Merkezî İlkokul, Merkezî Kız Okulu, Merkezî Özel Okul, Karma İlkokul, Erkek Çocukları İçin İlkokul, Merkezî Yüksek Erkek Okulu. Görüldüğü gibi Erzurum Ermenilerinin eğitim olanakları bir hayli geniştir. Şehirdeki Ermenilerin % 70'i okula gitme imkânına sahipti. Bunun bir neticesi olarak erkeklerin % 80'i, kadınların ise % 60'ı okuma-yazma bilmekteydi⁵. Fakat Müslüman ahali de bu oran %15-20'lere kadar düşüyordu. Erzurum'da 11.000 Müslüman çocuğun sadece 1.699'u okula gidebilmekteydi⁶.

Sansariyan Okulu sadece bir eğitim kurumu değildi. 20 Haziran 1890 tarihinde Ermenilerin devlete karşı başlattıkları isyan ve tedhiş hareketleri sırasında Erzurum'daki bu okul merkez olarak kullanılmıştı. Planları

³ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Ankara 1991, s. 116-118.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. MTV., 282 / 25.

⁵ Aynı belge.

⁶ N. Tozlu, *Aym eser*, s. 115-116, 120.

İstanbul'da hazırlanan isyan, Zeytun'da meydana gelen olaylardan sonra Ermenilerin siyasî maksatla çıkardığı ilk isyan girişimi olması yönünden önemlidir. Dönemin Erzurum Valisi Sâmih Paşa ve bazı yetkililere yapılan bir ihbarda, Ermenilerin Rusya'dan getirdikleri silah ve cephaneyi *Sansariyan Okulu*'nda ve kilisede sakladıkları bildirilmekteydi. Bu ihbar üzerine polis ve jandarma gerekli yerlerde arama yapmak istedi⁷. Ancak ihbarı önceden haber alan Ermeniler gerek okulda gerekse kilisede bulunan her türlü silah ve zararlı neşriyatı ortadan kaldırdıklarından, yapılan aramadan bir sonuç alınamadı. Türk askerinin Ermeni kilisesine girmesini "*Türklerin kiliseye girmesi pisliktir, murdarlıktır*" şeklinde değerlendiren ve halkı kıskırtan Ermeniler, aramadan bir gün sonra bölgede isyan çıkardılar⁸. Ayaklanmayı bastırmak amacıyla gönderilen askerlerin üzerine Ermeniler tarafından ateş açılması üzerine olaylar büyüdü ve bu durum karşısında Müslüman cemaat da galeyana gelerek iki taraf arasında çatışma yaşandı. Avrupa kamuoyuna "*Ermeni katliamı*"⁹ olarak aksettirilen isyandan sonra, Türk askerine ateş açtığı şüphesiyle 28 asî tutuklandıysa da İstanbul'daki büyük devletlerin temsilcilerinin baskıları sonucunda bunlar serbest bırakıldı¹⁰.

Erzurum vilayetinde olduğu gibi Van vilayetinde de Ermenilere ait bir öğretmen okulu mevcuttu. 27 Muharrem 1332 (M. 26 Aralık 1913) tarihli bir belgeden¹¹ anlaşıldığına göre, adı geçen okulda mevcut eğitimin yanı sıra

⁷ A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 151-152.

⁸ Benzer bir hadisenin Maraş'ta yaşandığını görüyoruz. 1895 yılında burada meydana gelen Ermeni olaylarında *Maraş Amerikan Kız Koleji* ve bu kolejde görev yapan Amerikalı öğretmenler etkin bir rol oynamıştır. *Merkezî Türkiye Kız Koleji* adı altında 1882 yılında hizmete giren kolejin amacı Adana, Antep, Maraş vb. şehirlerdeki orta dereceli okullardan gelen kız öğrencileri yetiştirerek bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamaktı (Hasan Babacan, "1895 Maraş Ermeni Olaylarında Yabancı Misyona Etkileri", *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyonkarahisar 2007, s. 4).

⁹ Batıda bu gelişmelerin Ermeni katliamları olarak yankılanmasında en büyük pay, şüphesiz Amerikan misyonerlerine aitti. Görevlerini gerçekten benimsemiş olan misyonerlerin gönderdiği Türk yanlısı raporlar görmezlikten gelinmiş, Amerikan okulları ve sağlık merkezleri Ermenilerin silah deposu haline gelmişti (Seçil Akgün, "Ermeni Sorunu", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, s. 207).

¹⁰ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 140-142.

¹¹ BOA, *DH. İD.*, 180 / 24.

öğrencilere tavukçuluk ve yumurta üretimi konusunda ders verebilmek için bir dershaneye ihtiyaç duyulmuş ve dershanenin yapımında sarf edilmek üzere 100 lira tahsisat verilmesi Van vilayetinden istenmiştir. Meselenin İstanbul'a bildirilmesi üzerine Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Dahiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalardan sonra, memleket ekonomisine fayda sağlayacak bu teşebbüs için gerekli meblağın verilmesi uygun bulunmuştur. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti azınlıklara eğitim kurumu açma konusunda kısıtlama getirmediği gibi gerektiğinde bu kurumlara maddî destek de sağlamayı da ihmal etmemiştir.

Van vilayetinde Ermeni cemaatine ait ve masrafları kilise tarafından karşılanan 11 adet okul vardı. 2.180 öğrencisi bulunan bu okullarda eğitim dinî nitelikteydi. Ayrıca zengin Ermeniler tarafından finanse edilen 4 tane özel okul vardı. Varlıklı ailelerin çocuklarının eğitim gördüğü bu okulların mevcudu 250 idi. Buna karşılık Müslüman çocukların yalnızca 639'u sıbyan, rüştiye veya inas mekteplerinden birine devam etmekteydi. Burada Müslümanlara eğitim veren, lise düzeyinde bir okul yoktu. Zaten mevcut eğitim, belirli bir plan ve program çerçevesinde yapılamamakta, ihtiyaçlar giderilememekte ve yenilikler takip edilememekteydi. Dolayısıyla Müslüman halkın eğitim ve bilgi düzeyi, Ermeni cemaate nazaran oldukça geri vaziyetteydi¹².

Van'da Ermeniler için açılmış yabancı okullar misyonerlik amacıyla kurulmuş olup, büyük bir kısmı Amerikalılara aitti. Osmanlı Devleti sınırlarında ulaşabilecekleri tek topluluk olarak Ermenileri gören Amerikalı misyonerler, özellikle ülkenin doğu bölgelerinde, devletin ulaştıramadığı sağlık ve okul hizmetlerini Ermenilere sunarak, onları bağımsızlık ve özgürlük düşüncesi etrafında örgütlemeye çalıştılar. Henry J. Barnum ve George C. Reynolds adlı iki misyoner 1872 yılında burada istasyon¹³ kurarak 1876'da lise düzeyinde bir okul açtılar. Bu okul 1905 yılında kolej statüsüne yükseldi. Bunun yanı sıra Van'da yaşayan Amerikalılara ait farklı okullar, hastaneler ve kiliseler de bölgede faaliyet gösteriyordu. 1896 yılının Haziran ayında Van'da meydana gelen büyük Ermeni isyanının en önemli sebeplerinden biri, şüphesiz buradaki Amerikan misyonerlerinin faaliyetleridir. Ayrıca Anadolu'da açılan misyoner okullarından mezun olup

¹² N. Tozlu, *Aynı eser*, s. 122-123, 126-127.

¹³ Misyoner merkezlerine verilen isim (Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 95).

yüksek öğrenimlerini tamamlamak için Amerika'ya gönderilen Ermenilerin, Van'da bulunan tanıdıklarına yazdıkları isyana teşvik niteliğindeki mektuplar¹⁴ da hadisenin çıkmasında etkin rol oynamıştır¹⁵.

Amerikan misyonelerinin yoğunlaştıkları bir başka bölge de Harput ve civarıdır. 1877 yılında Harput ve civarında 22 kilise ve buralarda görevli 30 Protestan papaz bulunuyordu. Protestan kilisesine bağlı 83 ilkokul ve 2.469 öğrenci mevcuttu. Buradaki okullardan mezun olanlar Arapgir, Malatya, Palu gibi kazalarda orta düzeydeki okullara devam ediyorlardı. 13 Mayıs 1878 tarihinde “*zeki Hıristiyan liderler yetiştirmek*” amacıyla Amerikan Board Komitesi tarafından bir “*Ermeni Koleji*” açıldı. Okulun adı 16 Şubat 1888'de “*Fırat Koleji*” olarak değiştirildi. Ermenice eğitim yapılan okulda İngilizce, Fransızca ve Türkçe dersleri de veriliyordu. Osmanlı sınırları içerisinde dönemin 2. büyük koleji olan bu okulda, Amerikalı profesörlerin yanı sıra 21 Ermeni ve 1 Türk öğretmen görev yapıyordu¹⁶.

Ermenilerin *Yeprad Koleji* dedikleri Fırat Koleji'nin amacı, önceleri Ermeni-Protestan din adamları yetiştirmektir. Ancak 1880'lerden sonra lâik eğitime ağırlık verilmeye başlandı. Halıcılık, marangozluk, demircilik, kunduracılık, ciltçilik, biçki-dikiş atölyelerini de içine alan imalathanelere sahip okul, öğrencilere mevcut eğitimin yanı sıra bir takım el becerileri de kazandırmayı amaçlıyordu. Okuldan mezun olan başarılı Ermeni gençleri, tahsilini tamamlamak üzere Amerika'ya gönderiliyordu¹⁷. Misyonerler bunların geri dönerek yine misyoner okullarında öğretmenlik, papazlık veya kliniklerde yardımcılık yapmalarını umuyorlardı. Fakat birçoğu geri dönmek

¹⁴ Amerika'da oturan Vanlı Aşıkyan Sahak'ın Van'da bulunan biraderleri Manuk ve Karabet'e gönderdiği 8 Şubat 1896 tarihli mektubunda kaleme aldığı 9 kıtalık şarkının 6. kıtası, buna bir örnektir:

“Esir kalmak bizim için artık büyük ayıbdır.

Ey kahraman Ermeniler artık uyanmalısınız.

Ve hissiyatınızdan teşvik olunup,

Kılıç ve esliha ile alçak Türke karşı yürüyünüz.” (Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. II, Ankara 1998, s. 267).

¹⁵ Dilşen İnce Erdoğan, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni İsyanlarının Çıkmasındaki Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9 (Isparta 2003), s. 164-165.

¹⁶ Orhan Kılıç, “XIX. Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi (Sosyal Bilimler) Dergisi*, C. III, S. 1 (Elazığ 1989), s. 129-131.

¹⁷ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 182.

yerine kendilerine Amerika’da yeni bir hayat kurmayı tercih etti¹⁸. İlkokul öncesi, ilkokul, ortaokul, yüksek okul (lise) ve kolej kısımlarına ayrılan okul, ilk erkek mezunlarını 1880 ve ilk kız mezunlarını da 1883 yılında verdi. XX. yy.’ın başlarına kadar okuldan 148 erkek ve 125 kız öğrenci mezun oldu ve bunların büyük bir kısmı öğretmen olarak çeşitli bölgelerde görevlendirildi. 1911 yılına kadar mezun olan öğrenci sayısı 317’si erkek ve 191’i kız olmak üzere, 508 idi. 1895 ve 1915 yıllarındaki olaylara karışan okul, son olaylardan sonra okul müdürünün sınır dışı edilmesiyle ömrünü tamamlamıştır¹⁹.

Amerikan misyonerlerinin haricinde Fransızlar ve Almanlar da Ma’muretü’l-Aziz vilayetinde eğitim kurumu açmışlardır. Vilayet merkezinde 1869 yılında bir Fransız Rüştüyesi açılmış, bu okul II. Meşrutiyet’e doğru liseye dönüştürülerek *Fransız Koleji* adını almıştır. Koleje Ermenilerin yanı sıra diğer Hıristiyan cemaatlerin ve Türk ailelerin çocukları da devam edebiliyordu. Eğitim dili Fransızca olup Türkçe seçmeli ders olarak okutuluyordu. Harput’ta da bir şubesi açılan okul, I. Dünya Savaşı başında kapatılmıştır²⁰. Kendilerine kültürel faaliyet sahası olarak Ma’muretü’l-aziz’i seçen Almanlar da Harput kasabası yakınlarında bulunan Mezraa’da birçok yetimhane ve okul açarak kısa zamanda büyük bir mesafe almışlardır. Bebek Alman Okulu müdürü Pastör Brokes, 1898’de burada Bebek’teki okulun bir şubesini açmak için talepte bulunmuştur. Amacı, Ermeni olayları sonucu yetim kalmış çocukların eğitimini sağlamak ve böyle durumdaki çocukların Amerikan misyoner okullarına gitmesini engellemektir. İptidaî, rüşdî ve idâdî sınıflarını kapsayacak okula daha sonraları sanayi kısmı da ilave edilecektir. Ma’muretü’l-aziz merkezinde mevcut Alman okullarını şöyle sıralayabiliriz: Alman İptidaî Okulu, Alman Rüştüye Okulu, Alman Dârümuallimini, Alman Kız İptidaî Okulu, Alman Kız Rüştüyesi, Alman Dârümuallimâtı. Ayrıca bölgede Danimarkalılar adına Almanlar tarafından açılmış 35 öğrencinin eğitim gördüğü bir kız okulu da faaliyet göstermekteydi²¹.

¹⁸ Haluk Selvi, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. III, Ankara 2003, s. 28.

¹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika*, İstanbul 1989, s. 192-193.

²⁰ Halil AYTEKİN-Nuri YAVUZ, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Elazığ İli Eğitim Sistemi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 1999, s. 206.

²¹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005, s. 101-105.

Misyoner cemiyetleri geldikleri ülkelerde yapılanmalarını tamamladıktan sonra tesis etmiş oldukları kolejlerden mezun olan kabiliyetli öğrencileri seçerek, misyoner olarak yetiştirmektedirler. Yani misyoner okulları geleceğin misyonerlerini de bünyesinden çıkartıyordu. Bu konuda tanınmış okullar Maraş, Mardin, Antep, Harput, Trablus, Beyrut ve Cebel-i Lübnan'ın yanısıra Merzifon'dur²². Sivas vilayetine bağlı Merzifon'da 1886 yılında açılan “*Anadolu Koleji*”, misyoner çalışmaları için uygun bir konuma sahipti. Gerek Samsun ve Karadeniz'e yakınlığı, gerekse burada mevcut Rum ve Ermeni nüfus, misyonerlere avantaj sağlamıştır. Merzifon'da misyoner Eliza Frihter'in çabalarıyla ilk kız okulu 1865'te açıldı. Aynı yıl İstanbul'daki İlahiyat Okulu bölgeye taşındı. 1883 yılında Charles Chapin Tracy önderliğinde lise olarak açılan okul, 1886 yılında kolej olarak öğrenci alımına başladı²³. Bu tarihte 135 öğrenci okulda eğitim görmekteydi. Bunların 108'ini Ermeniler ve 27'sini Rumlar oluşturmasına rağmen okulda Türk öğrenci bulunmuyordu. Öğrencilere geometri, trigonometri, astronomi, botanik, muhasebe, kimya, fizik, zooloji, mantık, ekonomi, tarih felsefesi, ahlak felsefesi, devletler hukuku, Hıristiyanlık tarihi ve felsefesi gibi dersler okutuluyordu. Fransızca, Ermenice²⁴, Rumca ve Türkçe derslerine de önem verilmekle birlikte, öğretim dili İngilizce idi. Çok zengin bir kütüphaneye sahip olan kolejin tüm masrafları Amerikalılar tarafından karşılanıyordu. Kolejde Amerikalı misyonerlerle birlikte Ermeni öğretmenler de görev yapıyordu²⁵.

İhtilâlcî Ermeni örgüte ait manifestonun Merzifon'daki Amerikan Koleji'nin duvarına asılması, Bâbîâli'nin dikkatini bu okulun üzerine çekmişti. Ancak yetkili makamları ikna etmeyi başaran okul yönetimi, herhangi bir yaptırımla karşılaşmadı. Ermeni ayaklanmalarının düzenlendiği ve yönetildiği merkez konumundaki koleje²⁶, 1916 yılında İttihat ve Terakki tarafından el konuldu. 1919 yılında yeniden açılmasına rağmen 1921'de bu

²² Aynı eser, s. 293.

²³ D. İnce Erdoğan, Aynı makale, s. 161-162.

²⁴ Misyoner okullarında Ermeni öğrencilere millî tarihleri ve millî dilleri öğretilerek, millî edebiyatlarının gelişmesi sağlandı. Bu yolla öğrencilerin millî duyguları ortaya çıkarıldı. Misyonerlerin de katkılarıyla Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında dil ve edebiyat alanında yapılan çalışmalar önemli bir adım oldu (D. İnce Erdoğan, Aynı makale, s. 158).

²⁵ B. N. Şimşir, Aynı makale, s. 96-97.

²⁶ Emine Dingaç, “Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketindeki Yeri”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, Kayseri 2009, s. 46.

kez Ankara Hükümeti tarafından zararlı faaliyetlerinden dolayı kapatıldı²⁷. Uzun zaman Van'da ve Erzurum'da Rus konsolosluğu yapmış olan General Mayewski, bu okulla ilgili şu bilgileri vermektedir: "...*Asya Ermeni ihtilâlinin ilk ocağı Sivas ili Amasya sancağının Merzifon kasabasında idi. Buradaki Amerikan mektebi, Londra'da ekilen ihtilâl fikrine güzel bir deneme tarlasıydı. Merzifon birçok serbestlik ve istiklâl habercileri yetiştirdi. Bunlar Ankara, Sivas, Yozgat, Koyulhisar'da bir sürü cinayeti doğuran çatışmalar yaptılar...*"²⁸

Amerikan misyonerlerinin Ermeni cemaati için okul açma girişimleri yalnızca Harput ve Merzifon'la sınırlı kalmamış, Van ve Bitlis vilayetlerine de sirayet etmişti. 1871 yılında Van'a adım atan Amerikalılar, Ermenileri Protestanlığa çekebilmek için burada önce iki okul ve bu okulların yanında, Ermeni kadınının eğitim düzeyini yükseltmek için birer kız enstitüsü açtılar. İlk, orta ve yüksek öğretim veren bölümlerin her birinin süresi 3 yıldır. İngilizce, Fransızca, cebir, geometri, fizik, fizyoloji ve tarih eğitimi verilen okulların kitapları, devlet el koyana kadar Rusya'dan gelmiştir. Varlıklı Ermeni aileleri okula maddî açıdan destek olmayı ihmal etmemişlerdir.

1858'li yıllardan itibaren bir misyoner merkezi olmaya başlayan Bitlis vilayetinde Protestanlar, kısa zamanda 50 civarında okul tesis etmişlerdi. Protestan olan 1.200 kişilik bir Ermeni grubu da onlara çalışmalarında yardımcı olmuştu. Kız öğrenciler için Mount Holyoke Girls' Seminary For Kurdistan (Kürdistan İçin Mount Holyoke Kız Okulu), erkek öğrenciler için de Bitlis Akademisi açılmıştır²⁹. Bitlis'teki misyoner okulları hakkında, Ermeni isyan hareketlerinin en yoğun olduğu dönemde Zaptiye Nâzırlığı yapmış olan Hüseyin Nâzım Paşa şu çarpıcı tespitlerde bulunmuştur: "*Bitlis Ermenileri ve Diyârbekir ve Erzurum ve Van gibi menâbi-i fesadiyyeden ahz-ı ta'limât etmese bile nefis-i Bitlis kasabasındaki Amerikan Misyoner Mektebi'nden aldığı ta'limat-ı fesâd-âverâne mertebe-i kifâyededir. Bu mekteb Bitlisli iken nasılsa Amerika'ya düşen bir Ermeninin te'sis-kerdesi olup, bir Amerikalının Bitlis'de dünyaya gelen ve zamân-ı sebâvetini Bitlis'de geçirdikten sonra Amerika'ya giderek tahsil-i fûnûn ile avdet etmiş olan oğlu Jorj Nab nâmında bir adamın yed-i idâresine mevdû'dur. Bitlis'e*

²⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s. 117.

²⁸ Wiladimir Mayewski, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmed Sadık, Ankara 2001, s. 20.

²⁹ N. Tozlu, *Aynı eser*, s. 113-114, 121-122, 127-128.

*onbeş-yirmi saat mesâfedeki köylerden gelip mektebin leyli sınıfında tahsîl ile zihinlerini Hükûmet-i Seniyye aleyhinde envâ'-ı mekâsîd ile mâl-â-mâl etdikden sonra vilayetin her köşe ve bucağına dağılan kız ve oğlan bir sürü Ermenilerin akârîb ve civârına nakl ve teblîğ etdikleri fikr-i itâ'at-şikenâne ve bunun müstelzim olduğu etvâr-ı isyân-kârâne bu civâr Ermenilerini bir hayli ümîde düşürerek tarîk-i selâmet ve sadâkatdan çıkarmış...*³⁰

XX. yy. başlarında Diyarbakır vilayetine bağlı Mardin'de Erkek Okulu ve Tesisleri, Kız Okulu ve Tesisleri, Teoloji Semineri³¹ olmak üzere 3 Amerikan misyoner okulunun mevcut olduğunu görüyoruz³². Ayrıca Pères Capucins Mektebi ve Soeurs Franciscaines Mektebi adında Diyarbakır ve Urfa'da toplam 4 Fransız misyoner okulu vardı. Fransız okullarının tamamı ücretsiz olmayıp, bazı okullar öğrencilerinden ücret talep etmekte idi. Okulların büyük bir kısmında öğrencilere güzel sanatlar eğitimi verilmekteydi. Ayrıca buralarda çok geniş müsamere ve misafir salonları bulunmaktaydı. Tarikat okullarının hemen hemen tamamında öğrencilere marangozluk, oymacılık, terzilik, taş oymacılığı, bahçıvanlık ve saatçilik gibi el sanatları öğretiliyordu³³.

Gerek misyoner okulları³⁴ gerekse cemaat okulları her fırsatta Ermenileri Müslümanlara karşı kıskırtıyor, Ermeni çocuklarını ve gençlerini eğitim adı altında âdeta bir Türk düşmanı olarak yetiştiriyorlardı. Daha küçük yaştaki çocukların zihinlerini nefret ve düşmanlıkla bulandırarak ileride çıkacak kargaşa ve isyanların temellerini şimdiden atıyorlardı. Nitekim Sivas vilayeti dahilinde bir Ermeni çocuğun üzerinden çıkan evrakta, devlet aleyhinde bölücü ve ayrılıkçı mesajların bulunduğu bir şarkının sözlerinin olduğu görülmüş, yapılan sorgulama neticesinde çocuk,

³⁰ Hüseyin Nâzım Paşa, *Aynı eser*, C. I, s. 174.

³¹ İlahiyat ya da Ruhban Okulu anlamına gelen bu okullar, Amerikan misyoner faaliyetlerinin genişlemesi sonucu, kiliselerin artan papaz ve vaiz ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla kurulmuş, dinsel ağırlıklı eğitim veren kurumlardı (U. Kocabaşoğlu, *Aynı eser*, s. 23).

³² M. H. Vahapoğlu, *Aynı eser*, s. 120.

³³ Ş. Mutlu, *Aynı eser*, s. 147, 161.

³⁴ Aslında misyonerlerin öncelikli amacı yeni din kardeşleri kazanmaktı. Açtıkları eğitim kurumlarını da bu doğrultuda kullanmayı hedefliyorlardı. Daha iyi hizmet verebilmek adına sürekli geliştirilen eğitim kurumları zamanla güçlenip siyasî bakımdan da faaliyete geçtiler. Yabancı okullar yürüttükleri politika ile buldukları devlet toprağına zarar vermeye başladılar ve Osmanlı Devleti aleyhine olan faaliyetlerin odak noktası oldular (İ. Polat Haydaroğlu, *Aynı eser*, s. 180-181).

şarkının kendilerine “mektepe” öğretmenleri tarafından öğretildiğini ifade etmiştir. Konu ile ilgili olarak okulun öğretmeni de sorgulanmış ve Ermeni çocuklarına öğretilen bu tür şarkıların, “Yeni ve Makbul Şarkılardan Müntehab Şarkı Risalesi” adıyla basılan bir ders materyalinden okutulduğu anlaşılmıştır³⁵.

Ermeni cemaatinin kendilerine bir okul yaptırmak ya da var olan okulu tamir ettirmek için devletten izin alması şarttı. Devlet de uygun gördüğü hallerde bu türden azınlık okulları için ruhsat verirdi. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin 129. maddesi, azınlık ve yabancı okullarının devletten alması gereken resmî ruhsatlardan bahsetmektedir. Buna göre; öğretmenlerin Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresinden diploma almış olmaları, *ders kitaplarının ahlâka ve devlet politikasına ters düşmemesi ve bu amaçla Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresince onaylanması*, tüm bunlar yerine getirildikten sonra da ruhsatlarını almaları gerekmektedir³⁶. Yani okul ruhsatı alabilmek için okutulan ders kitaplarının içeriği ve kitaplarda devlet aleyhinde ya da insanları kışkırtacak türden ifadelerin bulunmaması önemli bir husustu. Ancak yukarıda bahsi geçen şarkı risalesi dikkate alındığında, ya Maarif Nezareti bu ders kitabıyla ilgili gerekli denetimi yapamamış ve yapılan düzenlemeler kağıt üzerinde kalmış ya da bu Ermeni okulu gerekli yerlerden ruhsat almaksızın izinsiz olarak eğitim-öğretime açılmıştır şeklinde bir sonuca ulaşmak mümkündür.

Aslında Osmanlı Devleti'nin, gayr-i müslimlere ait okulların açılmasını ruhsat alma şartına bağlamasına ve bu uygulamayla söz konusu okulları denetim altında tutmak istemesine rağmen, bunda pek de başarılı olduğu söylenemez. Zira 1894 yılında, Osmanlı sınırları dahilindeki 4.572 okuldan 4.074 tanesi ruhsatsızdır. Aşağıdaki tablodan anlaşılacağı gibi ruhsatsız okulların büyük bir kısmı Vilâyât-ı Sitte ve kazalarında bulunan, gayr-i müslimlere ait okullardır³⁷:

³⁵ BOA, *Y.PRK.UM.*, 29 / 46. Sivas valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Şaban 1311 (M. 4 Mart 1894) tarihli tahrir.

³⁶ M. H. Vahapoğlu, *Aynı eser*, s. 82-83.

³⁷ BOA, *Y.PRK.MF.*, 3 / 31.

İller	Ruhsatsız	Ruhsatlı	Toplam
Erzurum	94	-	94
Diyarbakır	24	-	24
Ma'muretü'l-Aziz	77	4	81
Bitlis	15	-	15
Sivas	62	-	62
Van	41	3	44
Hakkâri	6	-	6
Muş	26	2	28
Ergani	30	-	30
Bayezid	2	1	3
Mardin	49	-	49
Amasya	80	-	80
Malatya	14	1	15
Toplam	520	11	531

Yeni açılacak ya da hizmete devam edecek okullar için Maarif Nezareti'nden gerekli ruhsatı almada zorluk yaşanması nedeniyle, misyonerler bu konuda kendilerine kolaylık sağlayan bir yöntem geliştirmişlerdi. Açmak istedikleri okul için mahallî maarif müdürlüklerinden aldıkları bir ruhsatı, daha sonra aynı yörede açacakları yeni okullar için de kullanıyorlardı. Yani ruhsat alabilme prosedürüne uygun davranmıyorlar, izin isteseler dahi alamayacaklarından, ruhsatsız eğitim-öğretime devam etmeyi tercih ediyorlardı. Bu durumda ruhsat almadan yapılan eğitim-öğretim, misyonerlerce kâr sayılmaktaydı³⁸.

Bilindiği gibi Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitim ve öğretimle ilgili bir takım gelişmeler yaşanmış, eğitimde merkeziyetçi ve dengeye dayanan bir siyaset takip edilmiş, maarif teşkilatı ise merkez ve taşra olarak ikiye ayrılmıştır. Merkezi teşkilatta 1886 yılında bazı yeni daireler kurulmuş olup bunlardan biri "*Milel-i gayr-i müslime ve ecnebiye*" müfettişliğiydi. Bu müfettişliğin kurulmasındaki amaç, her türlü kontrolden uzak ve serbestçe hareket eden gayr-i müslim ve ecnebi okullarının zararlı faaliyetlerini önlemek ve bunları denetlemektir. Bu bağlamda, yabancı okullara karşı alınan veya alınmak istenen bu gibi tedbirler, eğitimde bilinçlenmenin ve millileşme isteğinin yavaş yavaş başladığını gösteren olumlu işaretlerdir³⁹.

³⁸ E. Dingaç, *Aynı makale*, s. 35-36.

³⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 33-34.

Söz konusu müfettişliğin kuruluş amacına rağmen yabancı okulların zararlı faaliyetlerine maalesef engel olunamamıştır.

Sivas vilayetinin Amasya kazasında yaşanan bir başka olay, Ermeni okulları ve öğretmenlerinin faaliyetleri konusunda bilgi vermektedir. Amasya Polis Komiserliği'ne sunulan 26 Mart [1]330 (M. 8 Nisan 1914) tarihli bir rapora⁴⁰ göre; Sivas Kolordu Kumandalığı'na tayin edilen Rıza Paşa'yı Amasya'da karşılayan öğrenci grubu arasında Ermeni öğrenciler de bulunmaktaydı. Tören esnasında Ermeni öğrencilerin taşıdıkları bayrakların Osmanlı sancağı olmadığı anlaşılmıştı. Yapılan tahkikat neticesinde bayrakların üzerinde Türkçe ve Ermenice yazılmış özlü sözlerin ve hilal ile yıldız şekillerinin yanında haç resmi olduğu görülmüştür. Konuyla ilgili olarak Ermeni okulundan “bayrakların sınıflara mahsus olduğu, fakat Paşa'yı karşılamak için acele edilmesi sonucu yanlışlıkla çocuklara verildiği ve bunda kötü bir niyet olmadığı” şeklinde bir savunma yapılmıştır. Aynı belgede, olayla ilgili kanunî bir işlem yapılması durumunda Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında nefret ve düşmanlık meydana geleceği gerekçesiyle bunun uygun görülmediği ve karşılıklı ilişkileri bozabilecek bu türden olayların bir daha yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alındığı belirtilmektedir.

1873 yılında Sivas'a yerleşen Albert ve Emma Hubbard isimli misyoner bir çiftin özel mektuplarından öğrendiğimize göre; 1876 yılında Sivas istasyonuna bağlı Divriği'de Ermenilere ait bir Protestan okulu vardır. Yine Sivas'a bağlı Gürün'de üç okulları eğitim-öğretim faaliyeti yürütmektedir. 1882 yılında burayı ziyaret eden Albert Hubbard, iki yıl önceki izlenimlerini de dikkate alarak, bölge hakkında meydana gelen gelişme ve değişimlerden bahsetmektedir. Buna göre; 1880 yılından farklı olarak Gürün'deki kızlar ve kadınlar kendilerini ifade etme konusunda heveskâr bir tavır sergilemektedir. Okuma ve öğrenme istekleri de artmıştır. Erkekler de ise iyi bir eğitim alma talebi yükselmiştir. 1896 yılının sonlarına ait bir mektupta Emma Hubbard, Sivas misyon istasyonuna yüklenen bir başka görevden, Ermeni yetimleri için bir yetimhane açılmasından bahsetmektedir. Önce Amerika'dan sonra da İsviçre'den intikal eden paralarla yetimhane için bir ev alınır ve buraya 150 Ermeni yetimi yerleştirilir. Protestan misyonerlerinin sorumluluğu altındaki yetimlerin,

⁴⁰ BOA, *DH.EUM.EMN.*, 70 / 25.

Protestan telkinlerine maruz kalması kaçınılmazdır⁴¹. Amerikan misyonerleri yalnızca okullarla yetinmeyip, insanî bir hizmet görünümünde açtıkları yetimhanelerle de Ermeni çocuklarını Protestan yapmak için organize olmuşlardır.

Ermeniler, sahip oldukları planlı-programlı eğitim sistemi ile yaşadıkları çağın gereksinimlerini karşılayan eğitim kurumlarına sahiptiler. Nitekim XVIII. yy.'ın sonlarından itibaren gittikçe artan özel okullarla birlikte eğitim dinî denetimden kurtulmuş, eğitime modern anlayış hâkim olmuş ve kütüphaneler kurulmuştu⁴². Okullar teçizat ve araç-gereç bakımından olduğu kadar eğitim kalitesi bakımından da Müslüman okullarına nazaran çok daha iyi durumdaydı. Dönemin Maarif Nâzırı Zühdü Paşa tarafından yazılan 1894 tarihli bir raporda⁴³, Sivas vilayeti dahilindeki okullar örnek gösterilerek, bu okullardan eğitim ve intizam açısından en mükemmel olanların Ermeni okulları olduğu belirtilmiştir. Ermeni okullarının idaresi, cemaate ya da varlıklı kimselerden oluşan bir heyete aitti ve insanları eğitime teşvik etmek amacıyla ücretsizdi. Ermeni okullarının her bakımdan mükemmel olmasında, misyonerlerin faaliyetlerinin yanı sıra Ermeni toplumunun eğitime yaklaşımı ve konuya bakış açılarının da büyük payı vardır. Zira çalışkan ve okuma-yazmaya meraklı olan Ermeniler, eğitim konusuna çok önem veriyorlardı. İmkânları doğrultusunda kilise ve okul yaptırıyor, bunların ihtiyaçlarını kendileri karşılıyorlardı. Böylece hem bu kurumları hem de kurumların etrafında birleşen cemaatlerinin millî benliklerini korumayı hedefliyorlardı⁴⁴. Zaten 1863 yılında yayınlanan Ermeni Millet Nizamnamesi'nin üçüncü bendi de Ermenilerin eğitim işleri konusunda yapması gerekenleri şu şekilde açıklamaktadır: “*Milletin yapılması gerekli görevleri evvelâ millet kişilerinin kültürel ve maddî ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret etmek, sonra Ermeni kilisesinin inanç ve efsanelerine leke ve zarar getirmemek, ondan sonra da insanoğullarına ayrıca lâzım olan öğrenim ve eğitimi her sınıf erkek ve kız çocuklarına eşitlik üzere öğrettirmek, dördüncü olarak kilise ve hastane ve okul ve benzeri yapıları ve millî bağışları şen ve mâmûr halde tutmak ve bunların*

⁴¹ Fatih Mehmet Dervişoğlu, “ABCFM Misyonerleri Albert ve Emma Hubbard’ın 1873-1899 Sivas İzlenimleri”, *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, Kayseri 2009, s. 132-133, 137-138.

⁴² İ. Polat Haydaroğlu, *Aynı eser*, s. 183.

⁴³ BOA, *Y.PRK.MF.*, 3 / 31.

⁴⁴ Y. Çark, *Osmanlı Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953, s. 241-242.

*gelirlerinin bervefki şer'i arttırmak ve masraflarını makul suretle karşılamak...*⁴⁵

SONUÇ

Osmanlı Devleti yönetici ve asker sınıfının eğitimine gösterdiği ilgi ve hassasiyeti, maalesef Müslüman halkın eğitilmesi konusunda gösterememiştir. Gayr-i müslimlerin eğitimi ise bunlara tanınan haklar çerçevesinde, kendi eğitim kurumlarını açıp teşkilatlandırmaları şeklinde olmuştur. Buralarda eğitim başlangıçta dinî nitelikte olmasına rağmen, özellikle XIX. yy.'da kendini iyice hissettiren "milliyetçilik" akımının bir neticesi olarak millî bir havaya bürünmüştür. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu gerek siyasî ve gerekse iktisadî bunalımı bir fırsat olarak değerlendiren batılı devletler, Osmanlı'ya bağlı gayr-i müslim unsurları, kendi menfaatleri doğrultusunda kullanma yarışına girdiler. Devletin eğitim sistemine dahil olarak azınlıklar için okullar açmaya başladılar. Misyoner okulu olarak tâbir edilen bu okullara en fazla önem verip yatırım yapan ülke Amerika olmuştur. Önceleri kendine bağlı Protestan bir Ermeni cemaati meydana getirme amacını güden Amerikan okulları, zamanla Ermenilerin millî duygularını ortaya çıkaran ve onları bağımsız olma hayaline sürükleyen bir politika izlemeye başlamıştır. Ermenilerin nüfusça en yoğun olduklarını iddia ettikleri ve üzerinde bir devlet kurmayı planladıkları, Vilâyât-ı Sitte olarak da anılan altı Doğu Anadolu vilayeti (Erzurum, Ma'muretü'l-Aziz, Diyarbakır, Sivas, Bitlis, Van), misyoner okullarının ağırlıklı olarak faaliyet gösterdiği bir bölge olmuştur. Misyoner okullarıyla ülkü birliği içinde olmaları Ermenileri daha da cesaretlendirmiş ve XIX. yy.'ın ikinci yarısından itibaren özellikle bölgede isyan hareketlerine başlamışlardır. İsyanlarda mühimmat ve silah deposu olarak kullanılan okullar, isyanlardan sonra ise asilerin saklandığı bir sığınak vazifesi görüyordu. Alınan tedbirlere rağmen denetimin sağlanamadığı okullar, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar zararlı faaliyetlerine devam etmişlerdir.

⁴⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 165.

KAYNAKÇA**ARŞİV VESİKALARI****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Y.PRK.MF., 3 / 31.

Y.PRK.UM., 29 / 46.

Y. MTV., 282 / 25.

DH.EUM.EMN., 70 / 25.

DH. İD., 180 / 24.

TETKİK ESERLER

AKGÜN, Seçil, “Ermeni Sorunu”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, s. 203-213.

AYTEKİN, Halil-Yavuz, Nuri, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Elazığ İli Eğitim Sistemi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, Elazığ 1999, s. 193-216.

BABACAN, Hasan, “1895 Maraş Ermeni Olaylarında Yabancı Misyona Etkileri”, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyonkarahisar 2007, s. 1-15.

ÇARK, Y. , *Osmanlı Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953.

DERVİŞOĞLU, Fatih Mehmet, “ABC FM Misyonaerleri Albert ve Emma Hubbard’ın 1873-1899 Sivas İzlenimleri”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, Kayseri 2009, s. 127-142.

DİNGEÇ, Emine, “Amerikan Misyonaer Okullarının Ermeni Ayrılkçı Hareketindeki Yeri”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, Kayseri 2009, s. 29-50.

ERDOĞAN, Dilşen İnce, “Amerikalı Misyonaerlerin Ermeni İsyanaerının Çıkmasındaki Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9 (Isparta 2003), s. 147-166.

GAZİGİRAY, A. Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü’nün Kaynakları*, İstanbul 1982.

GEDİK, İlhan, *Vilâyât-ı Sitte'de Demografik Durum*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.

Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I-II, Ankara 1998.

KILIÇ, Orhan, "XIX. Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi (Sosyal Bilimler) Dergisi*, C. III, S. 1 (Elazığ 1989), s. 119-137.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.

MAYEWSKI, Wiladimir, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmed Sadık, Ankara 2001.

MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005.

SELVİ, Haluk, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. III, Ankara 2003, s. 27-37.

ŞİMŞİR, Bilal N., "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, Ankara 1985, s. 79-124.

TEKELİ, İlhan-İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993.

TOZLU, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara 1991.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, Ankara 1990.